

Հ Խ Ս Հ Լ ՈՒ Ս Ժ Ո Ղ Կ Ո Մ Ա Տ

ՊՐՈՖ. Գ-Ր ԻՎ. ՋԱՎԱԽՇՎԻԼԻ

Ն Յ ՈՒ Թ Ե Ր Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի
Ս Ո Ց Ի Ա Լ Ա Կ Ա Ն Շ Ա Ր Ժ ՈՒ Մ Ն Ե Ր Ի
Պ Ա Տ Մ ՈՒ Թ Յ Ա Ն Հ Ա Մ Ա Ր

X Դ. Յ Ե Վ XIII Դ. Ս Կ Ջ Բ Ն Ե Ր Ի Ն

Թ Ա Ր Գ Մ Ա Ն ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն Վ Ր Ա Ց Ե Ր Ե Ն Ի Ց՝ Ա Ռ Ա Ջ Ա Ր Ա Ն Ո Վ,
Յ Ե Վ Ծ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ ՈՒ Ն Ե Ր Ո Վ, Հ Ա Ն Գ Ե Ր Ջ
Պ Ր Ո Ճ. Լ. Մ Ե Լ Ի Գ Ս Ե Թ - Բ Ե Կ Ի

Հ Ր Ա Տ Ա Ր Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն Մ Ե Լ Գ Ո Ն Յ Ա Ն Ֆ Ո Ն Դ Ի

Յ Ե Ր Ե Վ Ա Ն

Գ Ի Տ Հ Ր Ա Տ Ի Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1937

9 (47.925)
2-35

Հ Ս Խ Հ Լ ՈՒ Ս Փ Ո Ղ Կ Ո Մ Ա Տ

Պ Ր Ո Ց. Դ-Բ Ի Վ. Ջ Ա Վ Ա Խ Ի Շ Վ Ի Լ Ի

**Ն Յ ՈՒ Թ Ե Ր Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի
Ս Ո Ց Ի Ա Լ Ա Կ Ա Ն Շ Ա Ր Ժ ՈՒ Մ Ն Ե Ր Ի
Պ Ա Տ Մ ՈՒ Թ Յ Ա Ն Հ Ա Մ Ա Ր**

X Դ. Յ Ե Վ, XIII Դ. Ս Կ Ջ Բ Ն Ե Ր Ի Ն

Թ Ա Ր Գ Մ Ա Ն ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն Վ Ր Ա Յ Ե Ր Ե Ն Ի Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն Ո Վ,
Յ Ե Վ, Ծ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ ՈՒ Ն Ե Ն Ե Ր Ո Վ, Հ Ա Ն Գ Ե Ր Չ
Պ Ր Ո Ց. Լ. Մ Ե Լ Ի Գ Ս Ե Թ - Բ Ե Կ Ի

~~1407~~
1407

3/2

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Վրաց պատմութեան անխոնջ հետազոտող, միաժամանակ և հայագետ՝ պրոֆ. Իվ. Զավախիշվիլու բազմաթիվ հոյակապ աշխատութիւններից, վորոնք հարուստ նյութ են պարունակում, ի միջի այլոց, և Հայոց պատմութեան վերաբերյալ, Государственный строй древней Грузии и древней Армении (Спб. 1905) և История церковного разрыва между Грузией и Арменией в начале VII века („Известия Академии Наук“ 1908) մենագրութիւններից հետո, անկասկած, նրա բազմահատոր «Վրաց ժողովրդի պատմութիւն»-ն և (I հատոր—ա. տպ. 1909, բ. տպ. 1913 և գ. տպ. 1928, II հատոր—1914, և IV₁ հատոր—1924): Ապա հատկապես Հայաստանի անցյալին և վերաբերում «Հայոց պատմական գրականութեան» ա. գիրքը (Տփղիս 1935) և յերկու փոքրիկ յերկասիրութիւն, վորոնցից մեկն և «Մի եջ գյուղացիական շարժման պատմութիւնից հին Հայաստանում» հոգւածը («Տփղիսի համալսարանի Տեղեկագիր», II, 1922—23, էջ 247—261), իսկ մյուսը՝ «Սոցիալական պայքարի պատմութիւնը Վրաստանում IX—XIII դարերում» գրքուկը, վորը 1934 թ. լույս տեսավ (Տփղիսի համալսարանի հրատարակութիւն, Տփղիս, էջ 3—57). վերջինում հայ ընթերցողի համար առանձնապես հետաքրքիր և յերրորդ գլուխը հետեվյալ վերնագրով՝ «Անհամաձայնութիւնն ու պայքարն յեկեղեցական հասույթների առթիվ Անիի վրաց և քաղկեդոնիկ հայ հոտի ու հոգեվորականութեան միջեւ 1218 թ.» (էջ 9—21):

Ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, վոր պրոֆ. Իվ. Զավախիշվիլու վերոհիշյալ գրութիւնները, վորոնցից առաջինն անմիջապես հիմնված և Ստեփանոս Որբելյանի «Պատ-

մութիւն Տանն Սիսական»-ի, իսկ յերկրորդն՝ Յեպիփան Վրաց կաթողիկոսի 1218 թ. Անիի վրացերէն հազվագյուտ արձանագրութեան վրա, կարեւոր նշութիւն են ներկայացնում սոցիալական պայքարի պատմութեան համար Ֆեոդալական Հայաստանում, մենք նպատակահարմար գտանք այդպիսիները վերածել վրացերէնից հայերէնի՝ կցելով մեր թարգմանութեանը տեղ-տեղ մեր թեթեւ ծանոթութեանները Լ. Մ.-Բ. ստորագրութեամբ՝ անկյունավոր փակագծերի մեջ:

Առաջին հոգիւածը՝ թարգմանված լինելով գեոևս 1923 թվին՝ հեղինակի հաճութեամբ նույնիսկ գեկուցված էր «Վերահայոց Պատմա-Ազգաբանական Ընկերութեան» հրատարակական նիստին Տիգրիսում նույն տարվա 12 փետրվարին: Իսկ մյուսը նորերս թարգմանվեց՝ համապատասխան գրքույկը լույս տեսնելուն պես: Յերկու գրութեանն մենք հարմար գատեցինք տալ մի ընդհանուր վերնագիր՝ «Նշութիւն Հայաստանի սոցիալական շարժումների պատմութեան համար X դ. և XIII դ. սկզբներին», վորով և հրատարակվում է մեր թարգմանութեանը:

Ի վերջո, անհրաժեշտ ենք գտնում ավելացնել, վոր յերկրորդ հատվածում շոշափած հարցը, ի միջի այլոց, ընդարձակ լուսաբանված է և նորերս լույս տեսած Վարլամ Դոնդուայի հոգիւածում „К социально-экономической жизни средневековой Грузии по Анийской надписи (1218) Епифания“ (Академия Наук СССР. XLV. Академику Н. Я. Марру. Сборник. М.-Л. 1935, стр. 643—670), նաև մասամբ ակադ. Ն. Մառի հետմահու հոյակապ գործի մեջ „Ани. Книжная история и раскопки на месте городища“ (М.-Л. 1935, стр. 85, и табл. XLII, рис. 182).

Լ. Մ.-Բ.

I

Մ Ի Ե Ձ Գ Յ Ո Ի Ղ Ա Ց Ի Ա Կ Ա Ն
 Շ Ա Ր Ժ Մ Ա Ն Պ Ա Տ Մ Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն Ի Ց
 Հ Ի Ն Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ո Ի Մ

ՄԻ ԵՋ ԳՅՈՒՂԱՑԻԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ
ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ¹

Մինչև վերջին քսանհինգ-յերեսուն տարիները Հայաստանի սոցիալական կազմի մասին ինչպես ոտար, նմանապես և առանձնապես հայ կուլտուրական շրջաններում և հետազոտողների մեջ իբրև անժխտելի ճշմարտություն եր համարվում այն հիմունքն՝ իբր թե հայոց ազգը դասային բաժանումն ու սոցիալական անհավասարությունն չի ունեցել և ամբողջ ժողովուրդը միշտ ազատ եր ու բոլորն ել հավասար իրավունքների տեր: Պրոֆ. Ն. Մառը հին հայկական ազբյուրների և հնագիտական տվյալների հիման վրա միանգամայն խախտեց այս սխալ կարծիքը: Այս բողեյիս արդեն ամենքը գիտեն, վոր դասային բաժանումը միջին դարերի Հայաստանի համար ել հասարակ յերեվույթ եր ներկայացնում: Սակայն Հայաստանի սոցիալական կառուցվածքի և [տիրող ու ստորադրյալ դասերի] փոխհարաբերությունների ուսումնասիրության համար սրանից հետո ել շատ քիչ բան ե կատարված. բացի սողերիս հեղինակի մենագրության Государственный строй древней Грузии и древней Армении, վոր սկզբնական շրջանին ե վերաբերում, և պրոֆ. Ն. Ադոնցի գրքի Armenia въ эпоху Юстиниана, վոր VI դարուց հաղիվ հեռանում ե, հայկական հասարակական կազմի և [դասերի] փոխհարաբերությանց ուսումնասիրության նկատմամբ համարյա թե վուչինչ չի տպագրվել: Ճիշտ ե, 1906 թ. Dr. Josef Karst-ը լույս ընծայեց իր Grundriss der Geschichte des armenischen Rechtes (հայեր՝ «Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft»), XIX. B, II--III. Heft, S. 313--411, և XX. B, I. Heft, S. 11--112), իսկ պրոֆ. Ս. Յեղիազարովը 1919 թ.

2
1907

Изследованія по исторіи армянскаго права публичнаго и частнаго (Вып. I, Кіевъ) ըստ Անիի և Շիրակի արձանագրությունների: Բայց գերմանացի գիտնականը Հայաստանի պետական կազմի մասին միմիայն անցողակի կերպով և այն ել յերկու յերեսի մեջ է խոսում, այնպես, վոր այնտեղ նոր վոչինչ չկա. իսկ Յեղիազարովը, գրաբարին և համապատասխան գրականությանը տեղյակ չլինելու շնորհիվ և պատմական հեռանկարներ չունենալու ու նրա վրա չհիմնվելու պատճառով, չկարողացավ մտադրված գործը պատշաճորեն իրականացնել: Այսպիսով Հայաստանի պետական և հասարակական կազմի ուսումնասիրությունը վերջին 15 տարվա ընթացքում կարծես բոլորովին չի առաջացել: Սրա պատճառներից մեկը վոչ միայն հարցի բարդությունը պիտի համարվի, այլ և այն հանգամանքը, վոր հայ պատմիչների յերկասիրությունների մեջ գտնվում են տեղեկություններ առանձնապես քաղաքական անցքերի և յերիցապետների ու վանական կենցաղի մասին, մինչդեռ ներքին նիստուկացն այնտեղ սակավ է բնորոշված: Թեև արձանագրությունների մեջ Հայաստանի կազմի ուսումնասիրության համար շատ թանգարժեք նյութեր են ցրված, սակայն միմիայն արձանագրություններով հետազոտողն անցյալ կյանքի պատկերը չի կարող վերականգնել, այլ յուրաքանչյուր հարց պիտի լուսաբանվի ուրիշ աղբյուրներից քաղած տեղեկություններով ևս: Գործի բարդության պատճառով ավելի լավ կլիներ, վոր Հայաստանի պետական կազմի ընդհանուր բնույթի պատմությանն առաջ ընթանալու հարցերի մենագրական ուսումնասիրությունը:

Ապագայում, յերբ Հայաստանի պատմությունը պատշաճ հիմնավորությամբ և խորությամբ կլինի ուսումնասիրված, այն ժամանակ ամենքի համար պարզ կլինի, վոր զասային բաժանումից զատ Հայաստանում սոցիալական պայքար ել և տեղի ունեցել, այնքան հզոր, վոր յերբեմն նույնիսկ ճակատագրական է դարձել: Տիրող և ստորագրյալ դասերի միջև ծագած կատաղի պայքարը հակադիր

խմբակներին և շարքերին յերբեմն ծայրահեղության ել և հասցրել և պայքարը կատաստրոֆայով վերջացել: Հայաստանի սոցիալական պատմության ամենից շատ կամ, ավելի ճիշտն ասած, իսկի չուսումնասիրված հարցերից մեկը պիտի համարվի գյուղացիների իրավական-տնտեսական կացությունն և տերերի ու ճորտերի միջև յեղած փոխհարաբերությունները, և այս իմ մենագրության նպատակն է հենց այս պակասի լրացումն: Սա ուղիղ 20 տարի սրանից առաջ եր գրված, բայց ցարդ մնաց չհրատարակված, քանի վոր մտադիր եյի ներկայացնել այն իբրեւ առանձին գլուխ «Հայաստանի պետական կազմ»-ին [սվիրված] յերկրորդ գրքիս մեջ: Սակայն հարցը նրանից ել անկախ ինքնըստինքյան այնքան հետաքրքիր է և ուշագրավ, վոր նրա այժմ առանձին լույս ընծայելը, մինչև վոր մտադրած մեծ ուսումնասիրությունս կըսպվեր, կարծում եմ, [բնավ] ավելորդ չպիտի լինի:

Հայաստանում գյուղացիների շարժման պատմության մի եջի վերականգնումը շատ ժամանակ է, ինչ հնարավոր է, և յեթե ցարդ այս հարցն ուսումնասիրության [առարկա] չի դարձել, [միմիայն] այն պատճառով, վոր նախ՝ Հայաստանում այսպիսի հարցերի ուսումնասիրության հնարավորությունը վոչվոքի մտքովն անգամ չի անցել, իսկ յերկրորդ՝ վոր Ստեփանոս Որբեկյանի պատմության վրա վոչվոք պատշաճ ուշադրություն չի դարձրել: Հայ պատմիչների շարքում Ստ. Որբեկյանն արտասովոր յերեվույթ է ներկայացնում: Նա ուրիշ հայ պատմիչներից ակնհայտնի կերպով տարբերվում է՝ ինչպես պատմական նյութերի ընտրությամբ, նույնպես և ավանդելու յեղանակով: Նրանցից և վոչ մեկը՝ մեկ հարյուրերորդական մասն անգամ չունի այն տեղեկություններից, ինչ վոր Ստ. Որբեկյանը Հայաստանի ներքին նիստուկացի և կազմի ուսումնասիրության համար իր հետազոտության մեջ հավաքեց: Ստ. Որբեկյանը ներկայացուցիչն էր Վրաստանի պատմությունից հայանի Որբեկների տոհմի այն ճյուղի, վորը Գեորգ (Գիորգի) III-ից աքսորի յենթարկ-

վերայ հետո՝ Հայաստանում գտավ ապաստան և հայացավ, և նա, Ս. Որբեկյանը, XIII-րդ դարի վերջերում՝ Սյունյաց յեպիսկոպոս յեղած ժամանակ՝ յուր հոտի և թեմի պատմութեան նկարագրութեան ձեռնամուխ յեղավ: Հայ պատմական աղբյուրների տեսութեանը շուտով նրան համոզեց, վոր այնտեղ Սյունիքի և յուր հոտի վերաբերյալ շատ քիչ տեղեկութիւններ կան: Քանի վոր նրա ցանկութիւնն եր հորինել միմիայն այս՝ իր թեմի պատմութիւնը, պատմագրական աղբյուրների բացակայութեան պատճառով նրան մնում եր հրաժարվել մտադրած գործի իրականացումից և այլ տեսակի աղբյուրներ վորոնել: Ստ. Որբեկյանը բարեբաղդաբար հենց այս յերկրորդ ուղին է ընտրում: Նյութերի վորոնումները ժամանակ նա հանգել է բավականին ուրույն և ուշագրավ մտքի՝ պատմական յերեվույթիւնների ընթացքը վերականգնելու համար ոգտվել յեկեղեցիների ու տաճարների պատերի վրա մնացած արձանագրութիւններից և վանքերում պահպանված վավերագրերից: Բայց ամենից շատ մեզ համար ուշագրավ և թանգարժեքն այն է, վոր Ստ. Որբեկյանն ըստ այս արձանագրութիւն-հրովարտակների (սիգեղների) Հնորինաց միմիայն պատմական հյուսվածք, այլ յուր ընթացողին կատարյալ հնարավորութիւն տվեց իր իսկ ձեռքով վերականգնած պատկերի իրողութիւնը ճշտել: Իր խոսքերի ճշմարտութիւնը հաստատելու նպատակով նա շատ տեղ նույնիսկ կցեց իր աղբյուրների, արձանագրութիւնների կամ վավերագրերի իսկական բնագիւղները: Ի հարկե, Ստ. Որբեկյանը մտցրած չունի բոլոր այն արձանագրութիւններն ու վավերագրերը, ինչ վոր նա տեսել ու կարդացել է: Մի քանիսի վրա նա ուշադրութիւն չի դարձրել, քանի վոր [նրանց մեջ] յուր պատմութեան համար պիտանի տեղեկութիւններ չի գտել, իսկ մի քանիսն այնպես է յեղել յեղծված, վոր արդեն գովար է դարձել վերծանելու: Սակայն, այն եւ, ինչ վոր Ստ. Որբեկյանն արձանագրութիւնները կամ հրովարտակների (սիգեղների) բնույթով մտցրեց իր հետագրութեան մեջ, այնքան ուշագրավ է և նշանակալից, վոր նրա

ծառայութիւնը Հայաստանի պատմութեան հանդեպ հավիտյան պիտի անմոռանալի մնա, մանավանդ, վոր այն ժամանակվա հրովարտակներից (սիգեղներից) և վոր մեկը մեզի չի հասել և միակ աղբյուրն այն ժամանակվա հայկական դիպլոմատիկայի ուսումնասիրութեան համար Ստ. Որբեկյանի յերկն է: Նրա տեղեկութիւնները թանգարժեք են առանձնապես Հայաստանի հասարակական ու ներքին նիստուկացը վերականգնելու համար:

* * *

Ստ. Որբեկյանի վավերագրերից յերեվում է, վոր Սյունյաց յեպիսկոպոսների գործունեութիւնը գլխավորապես տնտեսական և կարվածատիրական է յեղել: Այս կողմից դարմանալի յե, վոր նրանց մտավոր և հոգեվոր գործունեութեան մասին համեմատաբար շատ քիչ տեղեկութիւններ կան: Նկատելի յե, վոր Սյունյաց յեպիսկոպոսներն ավելի իրենց տիրապետութեան ընդլայնացման և բարեկարգութեան մասին եյին հոգս քաշում: Նրանք ամենուրեք աշխատում եյին, վոր իրենց անշարժ կայքն ամենայն կողմից ցանկապատված լինի և այլ սեփականատերերի հողերը նրանց հողերին չկաշեյին: Այս նպատակով, նրանք՝ փոխանակութեան թե գնման մեջուցով շերտընդմեջային կարվածքների վոչնչացման մասին եյին յերազում: Սակայն անշարժ կայքի պահելն և նրա ամբողջովին՝ առանց շերտընդմեջութեան՝ ցանկապատումն այն ժամանակ՝ Հայաստանում այնպիսի հեշտ գործ չի յեղել: Անշարժ կայքն յեկեղեցիներին ու վանքերին նվիրաբերողների սերունդն աստիճանաբար այնպես աճում և բազմանում եր, վոր տոհմական կարվածքը նրանց այլևիս չեր բավարարում և հողի պակասութիւնը հաճախ զգալի յեր գառնում: Այսպիսի պայմաններում նրանք ոգտվում եյին ամեն տեսակ հարմար զեպքերից և խառնաշփոթութիւնից, վորպեսզի իրենց նախնիների ընծայած կարվածքներն յետ դարձնեյին և դարձյալ տիրեյին: Յեկեղեցական կարվածքների հափշտակութեանը Սյունյաց յեպիսկոպոսները, ի հարկե, անհոգ

չեյին վերաբերվի, և ամենուրեք ընդդիմադրություն եյին ցույց տալիս: Այս հողի վրա Սյունյաց յեպիսկոպոսաների և ադնվականների միջով յերբեմն դժգոհություն ել եր առաջացել և նույնիսկ սաստիկ պայքար պայթել:

Բայց Ստ. Որբելյանի հետազոտության մեջ պահպանված հրովարտականներից յերեվում ե, վոր Սյունյաց յեպիսկոպոսաներին գուլքային-տնտեսական հողի վրա վիճակվում եր պայքարել վոչ միայն առաջավոր դասի ներկայացուցիչների հետ: Նրանց տնտեսական քաղաքականությունը, նրանց մոլեգին ձգտումը Սյունյաց յեպիսկոպոսական աթոռի անշարժ կայքի շերտընդմեջության վերացման և ցանկապատության և կտորահողերի վոչնչացման նկատմամբ նույնիսկ ցածր դասին՝ գյուղացիությանն ել ըմբոստացրեց: Տեղ-տեղ այս հանգամանքն յեպիսկոպոսի և գյուղացիների միջով, հովվապետի առ հոտն՝ սիրո, և հոտի առ հովվապետն՝ հարգանքի փոխարեն առաջացրեց միմիայն մեկը մյուսի դեմ փոխադարձ թշնամություն և պայքար:

Անմիաբանությունն ու թշնամություն յեպիսկոպոսի և գյուղացիների միջև առաջանում եր սովորաբար հողերի պատճառով, կալվածքի շնորհիվ: Յերբեմն տարածայնությունն ու դժգոհությունն առանձնապես առաջ եր գալիս յեպիսկոպոսանիստ յեկեղեցուն նվիրաբերած հողերի առթիվ, յերբ նվիրաբերողների տիրապետության իրավունքն այս հողերի վերաբերմամբ թեական և պայմանական եր: Հաճախ խոշոր կալվածատերերն յեկեղեցիներին ու վանքերին մեծ հողեր եյին նվիրաբերում իրենց բնակիչներով և գյուղեր-ավաններով հանդերձ: Քանի վոր այսպիսի դեպքերում նվիրաբերված գյուղին կամ մենակյաց ճորտ-գյուղացուն սովորաբար անձեռնմխելիություն եյին շնորհում և պետական հարկերից անգամ ազատում, ցածր խավը, առանձնապես մասնավոր կալվածատերերի ճորտերը, յեկեղեցական ճորտ գառնալուց վոչ միայն չեյին խուսափում, այլև՝ ընդհակառակը՝ սովորաբար ուրախ եյին լինում: Նրանց նյու-

թական դրությունը, իբրև ապահարկային ճորտերի, ի հարկի, ավելի լավ եր, քան մնացած ճորտերինը:

Սակայն, անկախ ճորտերից, հողը գյուղացիների սեփականություն եր համարվում: Հենց վոր Սյունյաց յեպիսկոպոսաներն իրենց յեպիսկոպոսական աթոռի շուրջը գտնվող գյուղերն իրենց հարևան կալվածատերերից իբրև նվեր ընդունեցին, սկսեցին իրենց բնակավայրի սահմանների ընդլայնացումն ու մաքրումը: Նրանք, ինչպես յերևում ե, ցանկանում եյին, վոր աթոռին կից վոչ մի բնակչություն չլինի, և դրա համար հարևան գյուղերի բնակիչներին ստիպում եյին թողնել իրենց տեղն և փոխադրվել ուրիշ տեղ: Ի հարկե, սա գյուղացիներին բնավ դուրեկան չեր: Գյուղացիներն յերբեք չեյին ցանկանում տեղահան լինել («հանել ի տեղոյն»), հրատ. Էմինի, էջ 168) և յեպիսկոպոսաներին դիմադրություն եյին ցույց տալիս: Այս հողի վրա յերկու կողմից ել մեծ ու անշեջ թշնամություն առաջացավ:

Այսպիսով Սյունյաց յեպիսկոպոսական աթոռի շուրջը գտնվող գյուղերը՝ Յուրն իր բերդովն («Յուրայ բերդ»), Տամալեկը («Տամալեկ») և Ավելադաշտի բերդն ու ավանը («Բերդ... յափն քարին, որ Աւելադաշտն կոչեն») այլ և այլ անձինք նվիրեցին («տուրս արարին») Տաթևի յեպիսկոպոսական աթոռին (Պատմ., հրատ. Էմինի, 167—168): Նվիրատվության բուն գրությունները Ստ. Որբելյանը չի բերում, [ուստի և] վճռականորեն ասել, թե նվիրատուներն ի՞նչ պայմանով ունեյին հանձնած այս գյուղերն ու կալվածքները, դժվար ե: Արդեն XIII-րդ դարու վերջերին, յերբ Սյունյաց պատմիչը գրում եր իր աշխատությունը, այն հրովարտականերն (սիգեներն) այնքան հնացած ու յեղձված են յեղել վոր այնտեղ շատ քիչ բան եր կարգացվում—այն ել շատ մեծ դժվարությամբ («հնացեալ և ծայրատեալ զոր ի բազմացն զսակաւն կարացաք ընթեռնուլ»), Էմին 167): Բայց ինքնըստինքյան հասկանալի յե, վոր այստեղ ել սովորական վտանական ճորտեր նվիրաբերելու [տեղեկացը] պետի տեղի ունենար և ուրիշ վոչինչ: Այս հանգամանքը նրանով ել ե

հաստատվում, վոր Ստ. Որբելյանն այս նվիրաբերության հատուկ պայմանների մասին վոչինչ չի ասում: Վերոհիշյալ գյուղերի բնակիչներն իրենց յերկրի հին կալվածատերեր, սեփականատերեր ու բնիկներն եյին («հին հայրենատէրք էին», Պատմ., էմին 168):

Սյունյաց յեպիսկոպոսները ցանկանում եյին այս գյուղացիներին կալվածքի և հողի լիակատար յուրացումն ու սեփականացումն («սեպհականել»): Սրա համար, ի հարկէ, անհրաժեշտ եր նրանց տեղահանելն ու գաղթեցնելը, և [Սյունյաց հովվապետներն] իսկապես դիմել են այս գյուղացիներին իրենց հայրենիքից հանելուն («հանել ի տեղոյն»), բայց վոչ մի ձանապարհով չեն կարողացել («գբնակիչս բերդին Յուրայ ոչ կարացին հանել... որպէս եւ ոչ զՏամալէկն... կարացին սեփհականել... մի Բերդ... յափն քարին, որ Աււալաղաշան կոչեն... դայն ևս ոչ հալածեցին», Պատմ., էմին 168):

Իրենց հարեան ճորտ-գյուղացիներին այսպիսի անգուլթ դիմադրության առթիվ Սյունյաց Հովհաննես յեպիսկոպոսն ու Տաթևի վանականները չեն տարակուսել: Ընդհակառակը, պայքարն առաջիկա նման շարունակվում եր և փոխադարձ զիջումն ու համաձայնությունն հակառակորդների մտքովն անգամ չեր անցնում: Ժողովուրդը չարացած եր: Արմատահանելն ու հայրենիքից աքսորելը նրա սիրտը գայրույթով ու հատուցման ծարավով եր լցնում: Համբերությունից դուրս յեկած Յուր ավանի բնակիչները, ինչպես յերևում ե, կանխապես համաձայնվելով և դավադրություն կազմելով, մի գիշեր անակնկալ կերպով հարձակվում են վանքի վրա, վանականներից մի քանիսին սպանում, իսկ վանքն ամբողջապես կողոպտում: Այս մասին մեզ նույնիսկ հասել ե մի պաշտոնական տեղեկություն հրովարտակի (սիգելի) ձևով, վոքը Հովհաննեսի իսկ ձեռքով ե յեղել գրած 915 թ. Ք. հ.: Ահա թե ինչ ե պատմում նա այս գողունի հարձակման մասին. «Եհաս մեզ վտանգ տազնապի ի չար և յանաստուած ելուղակացն, որ բնակեալ էին ի Յուրաբերդ անուն քարին, որք

յանկարծակի յարուցեալ ի վերայ յոգնաժողով ելլարայն ի գիշերի՝ կողոպտեցին գյարկս ամենայն և գոմանս սպանին ի ծերոցն» (Պատմ., էմին 181, Ղուկասյան հրատ. 248):

Ստ. Որբելյանի խոսքով, Յուրբերդցիք հարձակումից հետո իբր թե սրբապղծություն ել են կատարել և յեկեղեցուց արծաթե սափորով փախցրած մեռննը քարի վրա թափել («արծաթի սափորով զմեռնն... վայթեցին ընդ քարն», ibid., էմին 180—181, Ղուկ. 247): Բայց սրա մասին Հովհաննեսի հրովարտակում (սիգելում) վոչինչ չկա ասված, և սա ըստ յերևույթին ներկայացնում ե բանավոր կերպով հետագայում հյուսված մի ավանդություն հարձակվող գյուղացիների կատարյալ անաստվածությունն ու ավազակությունը հաստատելու նպատակով:

Նույն պատմիչն ասում ե վոր, Յուրբերդցիք թախանձանքով պահանջում եյին Տաթևի վանականներից՝ ցույց տալ նրանց Սյունյաց յեպիսկոպոսին, քանի վոր մտադիր եյին սպանել յեպիսկոպոսին («խնդրէին գեպիսկոպոսն, զի սպանեցեն», ibid.): Թեև այս հանգամանքն ել հիշված չե 915 թ. վերոհիշյալ հրովարտակում, բայց այս տեղեկությունը ճիշտ պետք ե լինի: Ինչպես յերևում ե, յերեցապետը պատահամբ այն գիշեր տանը չի յեղել, յերևի վորևե տեղ կլիներ գնացած: Հարձակվողները փնտոել են յեպիսկոպոսին, սակայն վոչ մի տեղ չեն գտել: Յերկրորդ որը, յերբ յեպիսկոպոսը վերադարձել ե, տեղեկացել ե Յուրբերդցոց կատարած գործի մասին և կողոպտած-հափշտակած վանքը գիտել, և յեկեղեցում պահվող հայտնի սքանչելագործ խաչը վերցրել ուրիշ տեղ փախել: Կատարած գյուղացիների գայրույթից ազատված վանականներն ևս իրենց հովվապետի այսպիսի որինակից հետո այլևս չեն համարձակվել մնալ վանքում և ցիր ու ցան են յեղել: Ամբողջ այս յեղելությունն ինքը Հովհաննես յեպիսկոպոսն ել ունի մատնանշած².

Սյունյաց յեպիսկոպոսի ամբողջ գործունեյությունը վկայում ե, վոր նա [անպայման] տեղյակ պիտի լիներ, թե ի՞նչ պիտի փորձանք եր սպասում նրա կենդանությանը, յեթե

Տաթեվի վանքում մնար: Ուստի և հասկանալի չե դառնում, վոր վանքի վրա հարձակվելու ժամանակ Յուրբերդցիք իսկապես իրենց քամբադդացնող յեպիսկոպոսի սպանելն են ուզեցել: Վանականներից ել յերևի այն անձինք պիտի սպանվելին, վորոնք այս գյուղացիներին թվում էին իբրև իրենց տեղահանութեան և գաղթեցման նախաձեռնողներ:

Ստ. Որբելյանը, ի հարկե, ըստ նույն հետազայի բանավոր ավանդութեան, ասում է, վոր Հովհաննես յեպիսկոպոսը փախչելուց առաջ Յուրբերդցոց սաստիկ անիծել և նզովել է, և իբր թե սրա պատճառով աստծո գայրույթը հասել է այս գյուղին և զարհուրելի յերկրաշարժի շնորհիվ հողը ձեղքվել և շինությունները ժողովրդով կործանվել են (ibid. էմին, Ղուկաս. 247): Վոր բարկացած յերեցապետն առանց անեծքի չեք գնա, սա հեշտ ըմբռնելի չե, բայց տեղեկությունը Յուրբերդի յերկրաշարժից փաստվելու և պատժի մասին պետք է սուտ լինի, քանի վոր ինքը Հովհաննեսն էլ իր 915 թ. վավերագրի մեջ [սրա մասին] վոչինչ չի ասում:

Յածր խավը, գյուղացիությունը, միշտ պահպանողական ուղղութեանն եր ավելի պատկանում: Կրոնի և հոգևորականութեան յերկյուղն ու աղբեցությունը միշտ հզոր եր և գրեթե անսահման: Իսկ յեթե, չնայած այս հանգամանքին, Յուրբերդցիք [այնուամենայնիվ] համարձակվեցան հարձակվել յեպիսկոպոսական աթոռի ու վանքի վրա, սա այն հանգամանքի արտահայտիչն է, վոր այս յեկեղեցական ճորտերի համբերութեան բաժակը լցված եր և փոխհարբերությունները կալվածատերերի և ճորտերի միջև ավելի ևս կատաղած: Հարձակման ժամանակ գործ դրած սանձարձակ գայրույթը, վանական կայքի հափշտակությունն ու հատկապես վանականներին սպանելը պարզ կերպով հաստատում է, վոր գյուղացիների բարկությունն այլևս սահման չուներ, նրանց սիրտը սանձարձակ կրքերի ալեկոծումից արտիում եր հատուցման անդուսպ ծարավով և բանականութեան ականջն արդեն իրացել էր:

170

7031

~~170~~

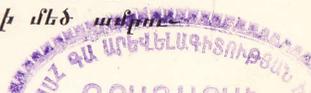
48992

Իսկ այն ժամանակ վանականը (մոնողոնը) ժողովրդի աչքում յերևում եր իբրև Քրիստոսի պատկերի ամփոփող, և նրա վոչ միայն սպանելը, այլև վերավորելը ծանր և անքավելի մեղք եր համարվում, իսկ յեթե հարձակվողները սրա առաջն ել կանգ չառան, այս ել, ի հարկե, գյուղացիների գայրույթի ծայրահեղութեան ապացուցն է:

Հենց վոր Սմբատ Սյունյաց իշխանն այս յեղիլությունը նկատեց, պարտք համարեց խառնվել այս գործի մեջ և հափշտակված-փաստված յեպիսկոպոսական աթոռն ու վանքը պաշտպանել և հովվապետի վտանահարված պատիվն ու ազդեցությունը վերականգնել: Նույն Հովհաննես յեպիսկոպոսի խոսքով, գայրացած Սմբատը, վոր իր կորովի սրտի և ըստ մեծ հավատի՝ վոճրագործութեան առթիվ առյուծի նման մրմուռում եր, բոլորին ցիր ու ցան արավ, իսկ յեկեղեցին ու անփնաս մնացած վանական միաբանությունը դառն նեղությունից ազատեց և նույն վայրն յեպիսկոպոսին հանձնեց:

Ուրեմն Սմբատ Սյունյաց իշխանը Յուրբերդի բնակիչներին ցիր ու ցան է արել, իսկ նրանց գյուղը՝ հողի հետ հավասարեցրած և կործանված՝ բնագրավող յեպիսկոպոսին ու վանքին է հանձնել այժմ արդեն ի կատարյալ սեփականություն: Հեշտ յերևակայելի չե, վոր թեև սրա մասին Սյունյաց յերեցապետը լուում է, բայց այս տեղահան և ցիր ու ցան լինելը Յուրբերդցոց թանգ կնատեր, և [նրանցից] վոչ միայն մեկը կամ յերկուսը կզոհեր իր կյանքն այն վանականների (մոնողոնների) արյան համար, վոր նոքա հոսեցրին իրենց՝ Տաթեվի վրա հարձակման ժամին... Այս դեպքը տեղի է ունեցել 915 թ.:

Այսպիսով, Սյունյաց յեպիսկոպոսն ու վանքն իրենց յերկար ժամանակվա փափազին հասան, Յուրբերդցիք տեղահան և ցիր ու ցան յեղան: Սմբատ իշխանի հրամանի համաձայն այս տեղում բնակչությունը պետք եր հավիտյան անհետացած ու ջնջված լիներ: Այստեղ բնակչություն հաստատելու իրավունք վոչվոք չուներ ու նրա վերաշինությունը սաստիկ կերպով արգելված եր: Ավելի մեծ ամբողջությունը

թյան և անփոփոխության համար Հովհաննես յեպիսկոպոսը 915 թ. հրովարտակի (սիգելի) մեջ հետևյալ նզովք-անեծքը մտցրեց այս կարգադրությունը խախտողներին դեմ. «Եթէ ոք հրամանին մերոյ հակառակի և առնու զՅուր ի սուրբ եկեղեցւոյս և կամ կամի զսուտ քարդ բերդ անուանել և շինութիւն խորհիլ և կրկին հալածումն յարուցանել սուրբ եկեղեցւոյս՝ ահապիսին նզովեալ եղիցի յԱստուծոյ ամենակալէ... և եղիցին որդիք նորա ի սատակումն և յազգէ ջնջեսցի անուն նորա» (ibid., Էմին 182, Ղուկ. 249—250):

[Բայց] Հովհաննես յեպիսկոպոսը չի բավականացել միմիայն Յուրբերդցոց տեղահանի ու աքսորի յենթարկելով, այլև՝ միաժամանակ՝ ցանկանում էր մյուս մերձակա գյուղերի վոչ դուրեկան հարևանությունիցն [եւ] ազատվել: Ի միջի այլոց, Սյունյաց յերեցապետը Տամալեկ գյուղին եւ ե ուզղել իր նետը: Նա վոչինչ չէր ինայում, վորպեսզի Տամալեկցոց [եւ] արմատից հաներ և ուրիշ տեղ գաղթեցներ, վոր նրանց հողը վանքին անցներ ի կատարյալ սեփականություն: Բայց ամենայն տեսակի փորձն ապարդյուն անցավ: Չնայած նրան, վոր Տամալեկցիք թշնամաբար եյին վերաբերվում դեպի իրենց հողերը և մարմնավոր տերն ու դառնացնում եյին վանքի կյանքը, նրանց՝ նախահայրերի տեղիցն շարժելը վոչ մի ճանապարհով չհաջողվեց (տես. Հակոբ յեպիսկ. սիգ., Էմին 198, և Ղուկ. 254)⁴:

Ուշադրության արժանի է, վոր հրովարտակի (սիգելի) մեջ առատ մտցրած սարսափելի անեծք-նզովքն եւ [բնավ] չի ապահովել Սյունյաց յեպիսկոպոսին և վանքն անբավականությունից, և այս տեղահանով չի վերջացել տերերի և ճորտերի միջև առաջացած յերգմնազանց պայքարը: Հարատև ժամանակն եւ չզուպեց և ավելի ևս կատարեցրեց սոցիալական հողի վրա բորբոքված կրքերի արկածությունն ու փոխերիմ թշնամիներին չհաշտեցրեց: Յերկար ժամանակից հետո, յերբ վոր յեպիսկոպոսական աթոռը թափուր եր և յեկեղեցին հովանավորող տեր ու հովիտպետ չունեք, այս անցողակի գրության [ժամանակ] գործերի բնական շփոթու-

թյունից ոգտվել են Յուրբերդից ելած գյուղացիներն և վերջստին վերադարձել իրենց գյուղի տեղն ու նախնիների հայրերիքը: Գալով այնտեղ՝ նրանք առաջվա նման տիրացան այս տեղին և «վերստին շինեցին» գյուղն: Բավական էր, վոր Յուրում բնակչություն գոյանար, վորպեսզի խուսեցն և եթ յեպիսկոպոսի ու վանքի և գյուղացիների նույն անբավականությունն ու յերգմնազանց թշնամությունը վերանորոգվեր: Սակայն այս անգամ ազբարային կովի կրկին բորբոքված կրակի խարույկն ավելի նենգությամբ և արագությամբ եր ընթանում: Սյունյաց յեպիսկոպոսական աթոռի նորընծա Հակոբ յերեցապետն [եւ] չկարողացավ իր գործունեյությանն նոր ուղի ընտրել և առաջացած թշնամությունը կանգնեցնել: Ընդհակառակը Հակոբ յեպիսկոպոսն իր հոտը կազմող ճորտերի համար Հովհաննեսիցն եւ ավելի խիստ կարվածատեր հանդիսացավ: Նա աշխատում էր մյուս հարևան գյուղերի բնակիչներին տեղահանի ու գաղթի յենթարկել: Ավելադաշտի գյուղն եւ դեպի յեպիսկոպոսական աթոռն ու վանքը թշնամաբար եր վերաբերվում: Նա եւ իր սեփականության պահպանման համար եր պայքարում: Բայց մոտ 930 թվին Սյունյաց յերեցապետը, վոր Ավելադաշտեցոց հետ վոչինչ չկարողացավ անել, Սյունյաց իշխանին դիմեց և նրա աջակցությամբ իր փափազին հանգեց: Իշխանն Ավելադաշտում ապրողներին հալածեց, ըմբոստության այս բունը քանդեց, կործանեց և հողի հետ հավասարեցրեց, իսկ գյուղի տեղն յեպիսկոպոսին ու վանքին հանձնեց ի կատարյալ սեփականություն: Այստեղ եւ ահուկի անեծք-նզովքով լի համապատասխան հրովարտակը պիտի ընդմիջա անբնակ թողներ Ավելադաշտն ու նրա վերստին շինության միտքն անգամ քայքայեր (ibid., Էմին 188, Ղուկ. 257)⁵:

Ավելադաշտեցոց վրա [տարած] հաղթությամբ քաջալերված կամ առաջվա նման թագավոր-իշխանների աջակցության վրա հույս տածող Հակոբ յեպիսկոպոսը փորձեց տեղահան անել նաև Տամալեկցոց: Հովհաննես յեպիսկոպոսի փորձի ապարդյուն հետևանքը Հակոբ յեպիսկոպոսի համար

մտածմունքի առարկա բնավ չի դարձել: Բայց, ինչպես յերևում է, ուղիղ ճանապարհով և սեփական ուժով նա էլ չգտավ [վորեն] հնար հաղթահարելու Տամալեկցոց վճռական ընդդիմադրությունը: Գյուղացիները չեյին ուզում հոժարակամ զիջել վանքին իրենց նախնիների գույքը, իսկ բռնի կերպով ինքը՝ [Հակոբը] մեն-մենակ անգոր եր տեղահան անելու Տամալեկցոց: Նրանք էլ ուրիշների նման՝ հողի և կալվածքի տերեր էյին («հայրենատէր») և բնիկ ժողովուրդ: Քանի վոր Հակոբ յեպիսկոպոսն այլ կերպ վոչինչ չսարքեց, փորձեց փողի միջոցով հոգուտ իրեն շուռ տալ գործն և այդ նրան հաջողվեց էլ: Նա վերցրեց և 1000 դահեկան տվեց, իբրև վարձատրություն, Սյունյաց Սմբատ իշխանին և Սոփիա իշխանուհուն: Նրանք՝ սրա փոխարեն՝ Տամալեկցոց իրենց բնիկ նախնիների հողից տեղահան արին և ամայի դարձած գյուղի տեղն Հակոբ յեպիսկոպոսին ու վանքին հանձնեցին: Սյունյաց հովվապետը, վորպեսզի հողի տերերն յետ դառնալ և վերստին բնակվել այլևս չկարողանային, այնտեղ յեկեղեցի կառուցեց և վանականների համար անապատ դարձրեց: Հակոբ յեպիսկոպոսն անգամ անհրաժեշտ համարեց կցել [սրան] սարսափելի անեծք-նզովքը, վորպեսզի Տամալեկի վերաշինությունը վոչվոքի մտքովն չանցնեն: Ամբողջ այս դեպքը Հակոբ յեպիսկոպոսը պատմած ունի համապատասխան իր հրովարտական (ibid., էմին 198, Ղուկ. 271—27) ⁶:

Այսպիսի հաջողությունից հետո Հակոբը, ի հարկե, չեր ների Յուրբերդցոց կամայականությունն ու կամակորությունը: Նա աշխատում էր նրանց աքսորելու: Իրանից է, վոր Յուրբերդցիք հենց Հակոբ յեպիսկոպոսին ընդունում էյին իբրև իրենց մահացու թշնամուն: Քանի վոր այս կատարած պայքարի ժամանակ խաղաղություն և սիրո առաքյալ կամ թշնամություն չովացնող միջնորդ վոչ մի տեղից չեր յերևում և գյուղացիները չունեյին իրենց պաշտպանն ու հաշտեցնողը, դարձյալ իրենց սեփական խելքով և ըստ [իրենց] կարողությունն նրանց վիճակվեց վորոնել մի յեկք

այս բարդ ու անհուսալի դրությունից դուրս գալու համար: Նոցա՝ կրքերի ալեկոծումից հուզված գլուխը դավադրություններից և վրեժն հանելուց ավել վոչինչ չհնարեց: Նրանք՝ վանքի վրա կրկին հարձակվելով և ավերումով՝ սկսել են վոխը հանել: Սակայն յերբ Հակոբ յեպիսկոպոսը՝ գնացած լինելով իր թեմի սահմաններում [գտնվող] Բաղ կոչված տեղը՝ վերադառնում էր, ըստ յերևույթին, համաձայն գաղտնի դավադրության և վորոշման՝ ոգտվել են այս դեպքով, վորպեսզի իրենց անգութ հովվապետին և կալվածատիրոջն ուղարկեյին հանդերձյալ աշխարհ: Այս վճիռն ի կատար ածելու նպատակով Յուրբերդցիք Սյունյաց յեպիսկոպոսի անցնելու ճանապարհին դարան են մտել, և այդ տեղից հանկարծակի հարձակվել են անհոգ տուն վերադարձողի վրա և տեղն ու տեղը սպանել (ibid., էմին 183, Ղուկ. 250) ⁷:

Հակոբ յեպիսկոպոսի փոխանորդ Գրիգոր յեպիսկոպոսը դարձյալ թագավոր-իշխաններին է դիմել ու խնդրել աջակցություն և պաշտպանություն բռնադատողներից: Վասակ արքան և Սևադա իշխանաց-իշխանն Սյունյաց յեպիսկոպոսի խնդիրը հարգել են և Յուրբերդն ու գյուղը դարձյալ ավերել, իսկ բնակիչներին ջարդել (ibid., էմին 183, 251. «որդնալից սատակեցան, պակասեցան, կորեան վան անօրէնութեան: Իսկ ի ժամանակի մերում հրամայեցին աւերել յատակել»): Այսպիսի սոսկալի դժբաղդությունը վերջացավ այս պայքարն յերկու հակադիր կողմերի համար. գուղացիների հողն յուրացնել ցանկացող հոր յեպիսկոպոսներն ու վանականներն իրենց կյանքը զոհեցին, [իսկ սրան] զուգընթաց ճորտերն՝ իրենց անշարժ ու շարժական գույքն ու բարությունը:

Ահա այն ամենը, ինչ վոր հնարավոր էր հետազոտել Սյունյաց յեպիսկոպոսություն հարևան գյուղերի ընդդեմ կազմակերպած պայքարի և այս թեմում գոյություն ունեցող ճորտատիրական փոխհարաբերությունաց մասին: Դժբաղդաբար, Ստ. Որբելյանը մնացած գյուղերի մասին վնչ տեղեկություններ է տալիս, և վնչ էլ վավերագիր է թողել

ապագա սերնդի համար: Սակայն այն ել ինչ վոր այս պատմիչը մտցրած ունի իր նշանակալից հետազոտության մեջ, բավականին լույս է արձակում և պարզ պատկեր է տալիս Սյունյաց յեպիսկոպոսի ինչպես տնտեսական և հողատիրական քաղաքականության ու գործունեություն, նմանապես և այն հարաբերությունը մասին, վոր նույն ալ դասերի, իսկ գլխավորապես յեկեղեցական ճորտերի հետ ունեյին: Վավերագրերից քաղած տեղեկություններից համոզվեցինք, վոր կալվածատիրական հարաբերությունները հարևանների հետ ավելի ևս կատարի են յեղել և [վոր] հակառակորդների կողմից գրեթե 30 տարվա ընթացքում տարվում եր կործանարար պայքար: Ի հարկե, ինչպես այս պայքարի ժամանակալից Սյունյաց յեպիսկոպոսները, նմանապես և ինքը Ստ. Որբեկյան պատմիչը չեն ինայում գրիչ ու թանաք, վորպեսզի վավերագրերն ու պատմությունը կարգացողին՝ մարտնչող ցածր ժողովուրդն և գյուղացիությունը իբրև գլխից ձեռք վերցրած թալանիչ և ավազակներ ներկայացնեյին: Նոցա գյուղերը վավազակների բույն են, [իսկ] իրենք գյուղացիներն յեղել են անաստվածներ և բարբարոսներ, գուրկ մարդկային բոլոր հատկություններից, գաղանաբարո և գաղանի բնավորությամբ [ոժտված]: Սակայն միթե հավատալի չե, վոր հենց յեպիսկոպոսական աթոռին կից գտնվող գյուղերն հանդիսանային իբրև ավազակներ և հեթանոսներ: Ել ուր եր հովվապետների ու նրանց լուսավորիչ մաքրող ազդեցությունը: Ո՞րքան հավատալի չե, վոր մի քանի հարևան գյուղերն առանց [վորևե] պատճառի սկսեյին թշնամություն՝ հանդեպ յեկեղեցու և յեպիսկոպոսին ու այնպես համարձակ ու չարամիտ դառնային, վոր նույնիսկ կանգ չառնեյին յերեցապետի սպանություն առաջ, յեթե այս պայքարն ու թշնամությունը խորը հիմք չունենար և ցածր ժողովրդի կենսական շահերին չդիպեր: Վավերագրերի վրա հիմնված վերևում բերած գործի իսկական եյության վերլուծումը, կարծում եմ, պիտի պարզի, վոր այստեղ մենք վնչ թե ավազակների անուղղելի

վոճրագործությունների հետ գործ ունինք, այլ այն շարժման հետ, վորը գյուղացիներն եյին կազմակերպել, ընդդեմ կալվածատերերի, վորոնք ուզում եյին ճորտերի սեփականությունը իրենց ձեռքը գծել: Փոքր է այս պատկերը, վորը բացվում է մեզ X-րդ դարու սկզբների Հայաստանի սոցիալական կյանքից, բայց սրանով այն՝ իր մեծ նշանակությունը նշույն անգամ, ի հարկե, չի կորցնում:

ՄԱՆՈՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

[¹ Այս աշխատությունը՝ վերնագրով գեղարքա մոնարքիս իստրիխ երբի փուրցելի ավել սովետի տպվեց «Տիգրանի Համալսարանի Տեղեկագրի» № 2-ում (Տի. 1922—1923), էջ 247—261. Լ. Մ.—Բ.]:

² «Իսկ մեք տեսալ զայնպիսի աղէտս՝ առեալ զսուրբ խաչն հալածական եղաք յայլ աշխարհ եւ կրօնաւորքս ամէն ցան ու ցիր եղեն» (ibid., էմին 181, Դուկ. 248): Ծանոթ. հեղինակի:

³ «Ըստ քաջ սրտին եւ մեծայոյս հաւատոյն՝ իբրև զառիւծ մըրմըռեալ ի վերայ չարացն, ցան ու ցիր կացոյց զամենեսեանս... զերծուցեալ հանգոյց զսուրբ նշանս եւ զեկեղեցիքս, եւ զմեզ եհան յանդուր ի դառն նեղութենէ, և աւանդեաց ի ձեռս մեր գտեղին» (ibid., էմին 181—182, Դուկ. 248—249): Ծանոթ. հեղինակի:

⁴ «ՂՏամալէքս, որ բազում նեղութիւն էին հասուցեալ տանս, և տեսան Յովհաննիսի Չանացեալ էր և չէր կարացեալ թափել»: Ծանոթ. հեղինակի:

⁵ «Յայնմ ժամանակի աւազականցն, որ հանդէպ վանիցն կայր ի վերայ ուսոյն, որ Աւերաշարն կոչեն, ... լի էր երուզակ մարդովք, որք բազում ոճիրս գործէին եւ յորով նեղութիւնս հասուցանէին եղբարցն եւ այլ շրջակայ սահմանացն: Յայնմամ խնդրէ եպիսկոպոսն յիշխանացն Սիւնեաց եւ հրաման առեալ՝ հալածական արար զարսն, քանդեալ աւերեաց զապստաբանոց ցոյցն եւ հիմնախիլ արար եւ գեղիկ սահմանովն սեպհականեաց եկեղեցւոյն, և մեծամեծ և ահալին նորովք փակեաց, զի մի ոք այլ իշխեսցէ անդ բնակիլ կամ շինութիւնս առնել»: Ծանոթ. հեղինակի:

⁶ «Այս իմ ձեռին գիր է տէր Յակովբայ Սիւնեաց եպիսկոպոսի. բազում ջանիւ և աշխատութեամբ թափեցի զՏամալիկս, որ բազում նեղութիւն էին հասուցեալ տանս, և տեսան Յովհաննիսի Չանացեալ էր և չէր կարացեալ թափել: Արդ հնազանդեալ մեր հրամանացս՝ սեր Սմբատ եւ

Սափիս սիկին առին ընդ գնոյ հազար դանեկանի եւ ետան ի սուրբ նեանս... եւ մեք առաք եւ եկեղեցի շինեցաք եւ միայնարան հաստեցաք: Արդ որ զայս տեղս, որ մեք մեծ շանիւ թափեալս եմք և զնայրեմասերսն հանեալ, և անապատ հաստատեալ, և մտածէ ոք զսա ի հայրենատէրսն սաք կամ կանամբի մարդ ի սմա ընակեցուցանել... նզովեալ եղիցի»: Մանոթ. հեղինակի:

⁷ «... Կրկին աւերեցին զվանսն: Եւ եպիսկոպոսն տէր Յակովբ երթեալ էր ի Բաղս եւ դարձեալ գայր անտի, իսկ շնաբարոյսն այն գազա պահեալ զճանապարհն, որ անցանէ ընդ խոռն Յուրայ՝ յարեան ի վերայ և սպանին զեպիսկոպոսն»: Մանոթ. հեղինակի:

II

ԱՆՀԱՄԱՋԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՊԱՅՔԱՐՆ
ՅԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՀԱՍՈՒՅԹՆԵՐԻ ԱՌԹԻՎ
ԱՆԻԻ ՎՐԱՑ ՅԵՎ ՔԱՂԿԵԴՈՆԻԿ ՀԱՅ
ՀՈՏԻ ՈՒ ՀՈԳԵՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՄԻՋԵՎ 1218 Թ.

ԱՆՀԱՄԱԶԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՊԱՅՔԱՐՆ ՅԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ
ՀԱՍՈՒՅԹՆԵՐԻ ԱՌԹԻՎ ԱՆԻՒ ՎՐԱՑ ՅԵՎ ՔԱՂԿԵԳՈՆԻԿ
ՀԱՅ ՀՈՏԻ ՈՒ ՀՈԳԵՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԵՎ 1218 Թ.

§ 1. ԱՅՍ ՏԵՂԵԿԱՆՔԸ ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՂ ԱՂԲՅՈՒՐՆ՝
ՅԵՊԻՓԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ 1218 Թ. ՎՈՐՈՇՈՒՄ Ը

1910 թվի ամռան Անիում պեղումներ կատարելու ժամանակ, ակադ. Ն. Մ ա ու ն յերեվան հանեց քարի վրա փորագրած վրացերեն գլխատառ¹ մեծ արձանագրություն, վորի տեկատը ֆոտոտիպիկ նկարով, ուսերեն թարգմանությամբ և փոքրիկ զեկուցումով հանդերձ նույն տարին լույս ընծայեց Ռուս. Գիտ. Ճեմարանի Տեղեկագրում (տես Изв. Акад. Наук, 1910 թ., եջ 1433—1441. «Надпись Епифания Католикоса Грузии»): Պարզվեց, վոր նորագյուտ հիշատակարանն Յեպիփան կաթողիկոսի 1218 թ. վորոշումն է: Քանի վոր այլ և այլ քարերի վրա փորագրած այս յերկար արձանագրությունը մաս-մաս յեղած հրապարակ հանվեց, այս պատճառով՝ բոլոր քարերն յերեվան հանելուց հետո՝ ակադ. Ն. Մ ա ու ը ստիպված յեղավ քարերի սղղնական կարգն ու արձանագրության տեկատը վերականգնել, վոր հեշտ բան չեր: Ինչպես հարկն է քարերը դասավորելուց և արձանագրությունը կարդալուց հետո նա գլխավոր ուշագրությունն այս հիշատակարանի հնագրական հատկության վրա դարձրեց (եջ 1433—1437): Ապա նրա զեկուցման մեջ այս արձանագրության վրացերեն տեկատն ու ուսերեն թարգմանությունն է առաջ բերած (եջ 1437—1439) և, ի վերջո, յերկու և կես եջում (1439—1442) համառոտ կերպով այս հիշատակարանի այլ և այլ նշանակության մասին ել է խոսվում: Այս արձանագրության բովանդակության վրա ըստ

եյության ակադ. Ն. Մ ա ու ը կանգ չի առել, այլ միմիայն ընդհանրապես մասնանշած ունի, վոր այն հետաքրքիր և վրաց յեկեղեցու ռեֆորմների պատմության համար ևս (եջ 1441):

Չնայած այն հանգամանքին, վոր այս հիշատակարանն յերեվան հանելուց հետո արդեն շատ ժամանակ և անցել, այն ցարդ ուսումնասիրված և ոգտագործած չե. մինչդեռ այն վոչ այնքան Վրաստանի² յեկեղեցական ռեֆորմների, վորքան սոցիալական շարժման պատմության համար ունի նշանակություն:

Քանի վոր Ռուս. Գիտ. Ճեմարանի այն որգանը, ուր Յեպիփան կաթողիկոսի 1218 թ. վորոշման տեկստն և տըպված, մեզանում դժվար և գտնել և քանի վոր այն, ինչպես հիշատակեցի, առանձնապես ուշադրավ աղբյուր և, այս պատճառով, վորպեսզի այս հիշատակարանն ամենքի համար մատչելի լինի, այս արձանագրության տեկստն այստեղ առաջ եմ բերում լիովին այնպես, ինչպես այն հրատարակել և ակադ. Մ ա ու ն իր վերոհիշյալ աշխատության մեջ:

ՅեՊիփԱն ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ 1218 Թ. ՎՈՐՈՇՈՒՄԸ³

1. Աստվածային ձայնն ասում և. «Ձրի առաք, ձրի տվեք»⁴, այսինքն ասում և |
2. անմահն աստված. «Այն շնորհի համար, ինչ վոր ինձանից ստացել էք, ինձ մի բան տվե՛լ էք: Յեվ դուք դեռ վաճառում էք մեծ |
3. շնորհը, վոր ինձանից չէք գնել: Յեթե յես ձեզ ձրի յեմ տվել, ձեզ ել վայել չե վաճառել աղ |
4. ոթքը ժողովրդին»: Արդ, ձեր հուսով եմ, Անիի յերեցներ, մի լինիք խոչնդոտ |
5. [ասածո] խոսքերին ևւ վոչ ել խախտեք առաքյալների պատվիրանները վատ և անցավոր [բաների] համար: Միանգամայն անկան |
6. ոն և պսակադրության համար ձեր կողմից հարյուր դրամ վերցնելը ... |

7. ... ով կարողություն ունի, թող կերակրի: Նույնպես և մեռյալի համար, յեթե մի բան հարկավոր և ... |
8. ... ավելի հարկավոր և նրա հոգու համար: Նույնքան ել Տփղյաց⁵ հարյուրից տրվի և ... |
9. կերակրի, և այլ տրվելիքն ըստ կարողության: Քահանաներին համակրիքն ամեն ինչ անխափ |
10. ան լինի ձեզ տալու: Այս քաղաքում բնակվող վրացիներ⁶, [պետք և հիշեք, թե ինչպես այն] |
11. առաջ դուք շատ եյիք հարգում: Քահանաներից պահանջվում և աղթք և ժամասացություն: Մի տրանջաք նրանց ըստ |
12. կարի տրվելիքի համար, առավել ուրախությամբ տվեք այն՝ առանց ստիպման, քանի վոր ուրա |
13. խությամբ տրվելիքը սիրում և տերը: Յեվ դուք սիրեցեք նրանց իբրև հոգևոր հայրերի, և նրանք սիրեն ձեզ իբրև |
14. հոգեվոր զավակներ: Աղոթքին չբացակայեք վոչ դուք [քահանաներ], և վնչ ել դուք [աշխարհակամներ]: Ամենուրեք առավելապես աստվածային |
15. սերն առ միմիանս պահեցեք և սրանով աստվածային պատվիրաններից ցանկալին հատուցեք: Այս՝ յես, Յեպիփ |
16. ան⁷ կաթողիկոսս, գրեցի իմ ձեռով, յերբ Անիի յեկեղեցիներն ոճեցի: Տփղյաց⁸ հարյուր դրամ |
17. այսպես լինի՛ 3-[ից] մի գանգ տրվի, և կովի մորթու [փոխարեն], վորը ցարդ ամբողջովին տարվել և, այժմ իբրև ժամոց |
18. մի-մի շերտ⁹ տվեք: Յեվ մենք յեկեղեցական կանոններն ել ինչո՞ւ փոխենք: Ով իմ այս կարգա |
19. դրությունը փոխի, վոչ ... Հրաման և աստծուց և նրա սրբերից քրոնիկոնի 438¹⁰:
- 20¹¹. ԹՎ. ՈՒԿԵ. Ես տէր Գրիգոր եր[ից ապես տեպի]ս[կո]պոս. ես Վահրամ մամիրայ քաղաքիս վկայեմք, վոր կաթ աղիկոսին հրամանք եզ ...

§ 2. ԱՆԻԻ ՎՐԱՅԻՆԵՐԻ ՅԵՎ ՔԱՂԿԵԴՈՆԻԿ ՀԱՅՈՑ ՀՈՏԻ ՅԵՐԵՅՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ԾԱԳԱԾ ՊԱՅՔԱՐԻ ՊԱՏՃԱՌՆ ՈՒ ԸՆԹԱՅՔԸ

1218 թ. մի քիչ առաջ Անիի յերեցներն Անի քաղաքի վրացիների և քաղկեդոնիկ հայոց հոտի համար յեկեղեցական հասույթների քանակը մեծացրել են, պատկազբուծյան և ննջեցյալի թաղման համար, որինսակ, յերեվակայեցեք 100 դրամ ելին պահանջում և վերցնում ել ելին: Մյուս հասույթներն ել, ըստ յերեվույթին, զգալի կերպով մեծացրած են յեղել:

Անիում պսակի և թաղման համար քահանաներից սահմանված սակագինը, 100 դրամը, Անիի վրացիներին և քաղկեդոնիկ հայերին հուզել և և այս հողի վրա նրանց միջեվ ծագած անհամաձայնությունը չափազանց լարել և մինչ այդ գոյություն ունեցող խաղաղ փոխհարաբերությունները: Հոժարակամ և հաճույքով, «առանց ստիպման», ծուխը չէր ուզում այսքան փող վճարել յերեցներին. այս պատճառով քահանաներին, ինչպես այդ՝ Յեպիփան կաթողիկոսի խրատը պարունակող արձանագրությունից յերեվում և, իրենց սակագինի համեմատ վարձատրություն ստանալու համար վիճակվում ևր «ստիպման»-ը դիմել: [Իսկ յեթե մեկը սկսում և ուրիշին] վտանահարել, դա նշանակում և [վոր նա ուզում և] ուրիշի ծայրահեղ նեղությունից ոգավել: Հովվից առ իր հողեվոր զավակները՝ հոտի անդամներն՝ [ցույց տըված] այսպիսի վերաբերմունքն, ի հարկե, վայելուչ վարմունք չէր, և ծուխում զեպի յերեցն ասելությունից տարբեր բան առաջ չէր բերի:

Քանի վոր այս սակագնով հոտի անդամներին յուր թական շահը միատեսակ տուժում ևր, այս պատճառով, ըստ յերեվույթին, բոլորն՝ այսքան փող պահանջող քահանաներին ընդդիմադրու-

թյուն են ցույց տվել: Սրա շնորհիվ փոխհարաբերություններն ավելի ևս լարվել են, և յերեցներն ու ծուխն յերկու հակադիր բանակ են կազմել: Ի պատասխան սրան՝ ծուխն իրենց յերեցներին առաջվա նման՝ «քահանաներին հասնելիքն ամեն ինչ անխափան» չի թողել, այլ և իր կողմից ամեն տեսակ միջոցներով ընդդիմադրել և հասույթներ տալուն:

Այս յերկու թշնամաբար իրար տրամադրված բանակների միջեվ փոխհարաբերություններն այնքան լարվել են, վոր պայքարը նույնիսկ յեկեղեցու մեջ և խրվել և՛ իբրեվ նշան անբավականության՝ յերբեմն յեկեղեցիներից մի մասում ծուխն այլևս չէր հաճախում իրենց հովվի [մատուցած] ժամպատարագին, իսկ յերբեմն՝ հոտի վրա ցանկալի ճնշում գործ դնելու և բարձր սակագին հավանություն տալու համար՝ ինքն յերեցն ժամպատարագից զրկում ևր իր ծուխին:

§ 3. ՅԵՊԻՓԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԿՈՂՄԻՑ 1218 Թ. ԱՅՍ ԱՆՀԱՄԱՋԱՅՆՈՒԹՅԱՆ ՔՆՆՈՒՄՆ ՈՒ ՎՃԻՌ ԿԱՅԱՅՆԵԼԸ

Այս լարված փոխհարաբերություններին ու պայքարին վերջ տալը կարող ևր միմիայն արտաքին՝ հեղինակությամբ ոժտված՝ անձն, և գործը նույնիսկ մինչև վճարաստանի կաթողիկոսին հասավ: Յերբ 1218 թ. Յեպիփան կաթողիկոսը վրաց յեկեղեցիներն ոժելու համար Անի յե ժամանել, այնտեղ սկսել և այդ անհամաձայնությունը քննել և իր վորոշումն և և կայացրել: Պետք և յեթնադրել, վոր կաթողիկոսի անձամբ Անի ժամանումը նպատակ պիտի ունենար վոչ այնքան նոր յեկեղեցիների ոժումը, վորքան և այս՝ ծագած անհամաձայնության քննումն ու կարգավորումը: Անի իջնելուն և գործի ամբողջ ելույթյանը ծանոթանալուն պես կաթողիկոսն առանց տատանվելու հոտի կողմն են անցել և Անիի յերեցներին վարմունքը սաստիկ կերպով պատխարակել¹²: Իր վորոշման և արձա-

նազրության մեջ նա ուղղակի ասում է. ինչպես աստված Հիսուս Քրիստոսը հրամայել է, «Ձրի առաք, ձրի տվեք», յեթե ձեզ «ձրի յեմ տվել, ձեզ ել վայել չե վաճառել աղոթքը ժողովրդին»,—նույնպես և, այս պատգամի համաձայն, աղոթք անելու համար քահանան վոչ մի վարձատրություն չպիտի վերցնի. նամանավանդ «միանգամայն անկանոն է պսակադրության համար ձեր կողմից հարյուր դրամ վերցնելը», և այսքան ել մեռյալի համար:

Արանից ավելի պարզ և ուժգին կերպով Անիի յերեցնների գործերակերպի պախարակումն անկարելի յե յերեվակայել: Այն ել զարմանալի յե, վոր Վրաստանի յեկեղեցու հովվապետը քահանաներին այսպես՝ առանց քաջվելու և հրապարակավ՝ կշտամբեց և նրանց վարմունքը «միանգամայն անկանոն» անվանեց: Անիի վրաց և քաղկեդոնիկ հայոց հոտը կաթողիկոսի այս խոսքերում ի հարկե կարող եր Անիի քահանաների կշտամբանքը կարգալ և իրեն զգար գոնե բարոյապես բավաբարված:

Այս պարզ հայտարարությունից հետո Յեպիփան կաթողիկոսն յերկու կողմին ել հասկացնել է տալիս, վոր հովվի և հոտի միջև սիրո վրա հենված փոխհարաբերությունները պիտի տիրեն. «ամեն ուրեք առավելապես աստվածային սերն առ միմիանս պահեցեք և սրանով աստվածային պատվիրաններից ցանկալին հատուցեք»: Քրիստոնեյության այս վերնագույն պատվիրանի համաձայն կաթողիկոսն յերկու հակամարտ կողմերից ինդրում եր. ժողովուրդ՝ քահանաներին «գուք սիրեցեք իբրև հոգևոր հայրերի, և նրանք սիրեն ձեզ իբրև հեզևոր զավակներին»:

Սակայն Յեպիփանը, ըստ յերևույթին, լավ հասկանում եր, վոր այնտեղ, ուր փոխհարաբերությանց մեջ փողի հաշիվ կար խառնված, և նրանից հետո, յերբ յերեցններն իրենց սակագնի համեմատ հասույթն ստանալու համար «ստիպմանը» դիմեցին, առաջվա խաղաղ և հաճո փոխհարաբերությանց վերականգնումը լոկ դատարկ խրատով և աղերսան-

քով անկարելի յեր: Մյուս կողմից, նրա համար այն ել պարզ եր, վոր ավետարանի պատգամը քահանայական պարտականությունը ձրի կատարելու մասին այն ժամանակ և նրանից ել շատ առաջ լոկ անհասկանալի իդեալ եր դարձել: [Յեվ] յեթե Յեպիփան կաթողիկոսն Անիի քահանաներին այս պատգամն այնուամենայնիվ հիշեցրեց, միմիայն այն նպատակով, վոր նրանց սակագնի ամբողջ անհամապատասխանությունը ցույց տար նրանց: Յերեցնների կատարյալ անվարձատրության մասին Անիի վրացի բնակիչներն ել ի հարկե, չեյին սկսի խոսել:

Ըստ այսմ, Վրաստանի յեկեղեցու ղեկավարն Անիի հոտին հետևյալ խրատով է դիմել. քանի վոր լավ գիտեք, վոր «քահանաներից պահանջվում է աղոթք և ժամասացություն, մի տրտնջաք նրանց ըստ կարի տրվելիքի համար. առավել ուրախությամբ տվեք այն՝ առանց ստիպման, քանի վոր ուրախությամբ տրվելիքը սիրում է տերը»:

Անիի յերեցնների կողմից սակագին սահմանված 100 դրամի փոխարեն, ուրեմն, կաթողիկոսն իրավացի յե գտել միմիայն «ըստ կարի տրվելիքը»: Դժբաղդաբար, Յեպիփան կաթողիկոսի 1218 թ. արձանագրության հենց այն տեղերը, ուր այս «ըստ կարի տրվելիքի» քանակն է յեղել սահմանված, թերի յե և բնագրի ճշտորեն վերականգնումը դժվար է, սակայն արձանագրության վերջին մասն այս թերի տեղերի բովանդակությունը հասկանալու հնարավորությունն այնուամենայնիվ տալիս է:

Յեպիփան կաթողիկոսի խոսքով, անհամաձայնությունն այնպես պիտի լիներ լուծված, վոր ինչպես պսակադրության, նույնպես և ննջեցյալի հոգվոցը կատարելու համար յերեցին «նույնքան ել Տփղյաց (ի նկատի յե առնված փողը՝ դրամն) հարյուրից տրվի» և վորքան ել «կարողություն ունենա, կերակրի»: Իսկ ննջեցյալի թաղմանը քահանային «այլ տրվելիքն ըստ կաթողության» տան:

Սակախն Տփղյաց հարյուր դրամն Անիի յերեցներն աշնպես չպիտի ստանային, ինչպես իրենք էլ ինն ցանկանում, այլ այն դիտողությամբ և հաշվով, վոր «Տփղյաց հարյուր դրամն աշնպես լինի՝ 3~[ից] (այսինքն յերեքից) մեկը արվի, և կովի մորթու [փոխարեն], վորը ցարգ ամբողջովին տարվել է, այժմ իբրև ժամոց միմի շերտ ավեք»:

Հետևապես, Յեպիփան կաթողիկոսը հասուցթի քանակը նվազեցրել է աշնպես, վոր յերեք դանգի փոխարեն մի դանգ տալն է սահմանել¹³ և յերեցի հասուցթն՝ ծուխը հենց այս դիտողությամբ էլ պետք է հաներ: Թե վորքան դանգ եր համրվում այս ժամանակ մեկ դրամում, սրամասին առայժմ, դժբաղդարը, տվյալներ չունինք: Իսկ նախնական համեմատությամբ դանգն, ինչպես ինքն անունն էլ այս ցույց է տալիս, դրամի $\frac{1}{4}$ -որդն էր: Բայց հետո դանգը դրամի $\frac{1}{6}$ -որդի արժեքն ունեւր: Իսկ Վրաստանում XVI—XVII դ. արժաթում¹⁴ հինգ յերկապատիկ դանգ եր համրվում (տես իմ «Վրաց դրամա-և չափազիտությունը, կամ նուսիղմատիկա-մետրոլոգիա»-ն¹⁵): Սակախ, ինչպես էլ ուզում ենք հաշվենք, քանի վոր առաջվա յուրաքանչյուր յերեք դանգի փոխարեն ծուխն այսուհետև 1 դանգ պիտի վճարեր, պարզ է, վոր հասուցթի քանակն Յեպիփան կաթողիկոսն յերեք անգամ նվազեցրել է և, ըստ այսմ, Տփղյաց 100 դրամի փոխարեն յուրաքանչյուր Անեցի վրացի կամ քաղկեդոնիկ հայ բնակիչը պետք է Տփղյաց 33 դրամից մի քիչ ավել վճարեր: Սակախ փողի վճարումը պահադրության և ննջեցյալի թաղման կարգը կատարելու համար Յեպիփան կաթողիկոսն, ուրեմն, ճանաչել է իբրև «տրվելիք ըստ կարողության»:

Պահպանությունից կամ ննջեցյալին թաղելուց հետո, նորապսակների ազգականներն ու [ննջեցյալի] կտակակատար-

ները, վորքան էլ ընտանիքը «կարողությունն ունի», ըստ սովորութի միմիայն «թող կերակրի»,— հրամայել է Յեպիփան կաթողիկոսն Անիում: Այստեղ էլ նկատվում է, [վոր] Անեցի քահանաները մեծ ախորժակ են ունեցել և իրենց ծուխից, ինչպես յերևում է, գերազանց հյուրասիրություն են յեղել պահանջելիս: Վրաց յեկեղեցու ղեկավարն այստեղ էլ ծուխի կողմն է անցել և անհրաժեշտ է գտել յերեցների ախորժակին սահման դնել:

§ 4. Յեպիփանի ՎՈՐՈՇՄԱՆ ՄԵՋ ԾԽԱԿԱՆ ՀԱՍՈՒՅԹ-ՆԵՐԻՑ ՀԻՇՎԱԾ ՏՐՎԵԼԻՔԻ, ԺԱՄՈՑԻ ՅԵՎ ՇԵՐՏԻ ՌԵԱԼ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պրոֆ. Ն. Մառն՝ Ալիշանի «Շիրակ»-ի (եջ 63—64)¹⁶ վկայությունն առաջ բերելով՝ նշած ունի, վոր Անիի Գրիգոր հայոց յեպիսկոպոսը վերացրել է այն կանոնը, վորով Անիի բնակիչները պարտավոր էին Անիի հայոց յեպիսկոպոսին յուրաքանչյուր տարի զատիկ որը զվարակի մորթի մատուցանել: Ն. Մառն յենթադրում էր, վոր Յեպիփան կաթողիկոսի Անիի 1218 թ. արձանագրության մեջ էլ հենց այսպիսի զվարակի մորթու մասին է խոսքը, և կարծում էր, վոր Գրիգոր հայոց յեպիսկոպոսի կողմից զվարակի մորթու հասուցթի վերացումը վրաց ծուխին ևս դրդել է այս՝ զվարակի մորթու հասուցթին ընդդիմադրել և նրա ու այլ հասուցթները վերացման համար պայքարել (Надпись Епифания, Католикоса Грузии. И. А. Н. 1910 թ, էջ 1440): Բայց իրոք Յեպիփան կաթողիկոսի Անիի 1218 թ. արձանագրության «կովի մորթի»-ն ընավ էլ նկատի չունեւր տոնական՝ զվարակի մորթին, և հոտի ու յերեցների միջև առաջացած անհամաձայնությունն էլ մորթու հասուցթի առթիվ չի ծագել:

Յեպիփան կաթողիկոսի Անիի 1218 թ. արձանագրության մեջ թաղմանն՝ յերեցի համար սահմանված հասուցթի և հացկերութի-քելիսի մասին է խոսքը, և այս տեղում

ավելացրած ե. «և այլ տրվելիքն ըստ կարողութեան»։ Իսկ նույն հիշատակարանի վերջում ասված ե. «յեվ կովի մորթու [փոխարեն], վորը ցարգ ամբողջովին տարվել ե, այժմ իբրև ժամոց միմի շերտ տվեք»։ Առաջին նախադասութեան և մանավանդ տերմին տրվելիք (ծաղերայ)-ի, ինչպես և յերկրորդ նախադասութեան տերմինների՝ ժամոց (սածիրավի)-ի և շերտ (շոտի)-ի իմաստը հասկանալու համար պետք ե հիշենք, վոր առաջին նախադասութեանը կաթողիկոսի այն կարգադրութեան մասին ե, վորը ննջեցյալի հոգվոցի և թաղման համար սահմանված հասուցթին ե վերաբերում։ Ըստ այսմ, պարզ ե, վոր այստեղ խոսքը նրա մասին ե, թե մեռյալի ընտանիքից յերեցը, փողն առնելուց զատ, ել ինչ պիտի տաներ կամ կարող եր տանել։ Բայց միմիայն Անիի 1218 թ. արձանագրութեան տվյալներով սրանից ավելի բան հասկանալը միանգամայն անկարելի յե։

Իսկ Երծո-Թիանեթի յեկամտից հաշվառման մատյանի, [ինչպես] և Ծիղկանի յեպիսկոպոսի յեկամտից հաշվառման մատյանի տվյալների շնորհիվ (սրանց մասին խոսքն իմ «Վրաստ. տնտես. պատմութեան» այն գրքումն ե, վորը հարկերի սխառմին ե վերաբերում¹⁷) Յեպիփան կաթողիկոսի կարգադրութեան իմաստն յերեցական յեկամուտ-հասուցթների մասին արդեն հասկանելի յե դառնում։ Մեկն այն տերմիններից, վորը ննջեցյալի կտակակատարներից յերեցին տրվելիք հասուցթն եր նշանակում, հենց հիշված ե Յեպիփանի արձանագրութեան մեջ։ Նրա խոսքով, Անիի ծխականներն առաջ իբրև ժամոց կովի մորթի յեն տալիս յեղել, այսպես ե յեղել վորոշված «յեկեղեցական կանոններ»-ում։ Այս քանակի փոխարեն վրաց յեկեղեցու ղեկավարը վճել ե, վոր յերեցին միմիայն միմի շերտ (շոտի) պիտի տրվի։ Այստեղ մի տեսակ խոհուտ ե ներկայացնում այն հանգամանքը, վոր Ծիղկանի յեպիսկոպոսի յեկամտից հաշվառման մատյանում իբրև ժամոց վոչ մի տեղ վոչ մի կովի մորթի և վոչ ել «շերտ» (շոտի) չե հիշված,

առհասարակ այսպիսի տուրք չի յերևում։ Բայց յեթե այստեղ այսպիսի հասուցթ չի պատահում, նրա փոխարեն սրանից ավելի հին հիշատակարանում ընթերցողն այս տեսակ տվյալներ կգտնի։

Երծո-Թիանեթի յեկամտից հաշվառման մատյանում «շերտ-տրեխ» (շոտի-քալամանի¹⁸) վճարելուն պարտավորված են յեղել հետևյալ գյուղերը. Խրարի, Գուգույս-Չվարի, Նոկոնյա, Շիգոնասծիս-քեղի, Թոռնի և Ծխաբեթի, իսկ Չագու գյուղը պիտի հաներ «վոչխարի մորթու ուս» (ցխուրիս տղավի մխարի)։ Ավելի մեծ նշանակութեուն ունի Սամթավիսի յեպիսկոպոսի յեկամտից հաշվառման մատյանի այն տվյալը, ուր ասված ե. «Յեթե վոք յերեցներին՝ սրա (այսինքն Սամթավիսի յեպիսկոպոսի) հոտն ստանձնած ունենալով՝ մեռնի, պետք ե վոր նրա ընտանիքն, յեթե կարողանա, որինսկան ծառայի ժամոցը [Սամթավեցուն] մատուցանե, իսկ յեթե վոչ՝ մի մորթու ուս» (տես սրա մասին նույնտեղ՝ «Հարկերի սխառմը»¹⁹)։

Վերոգրյալից պարզվում ե, վոր «մորթի»-ն դեռևս XV դ-ում համարվում եր իբրև ժամոց։ Անիի 1218 թ. արձանագրութեան և Սամթավիսի յեպիսկոպոսի յեկամտից հաշվառման մատյանի տվյալներն իրարից տարբերվում են միմիայն նրանով, վոր XIII դ. սկզբում «կովի մորթի» կտակարար ծխականներից յերեցին տրվելիք ժամոց ե համարվել, իսկ XV դ-ում «մորթու ուս»-ն արդեն հիշվում ե իբրև յեպիսկոպոսին տրվելիք ժամոց ստորագրյալ հանգուցյալ յերեցի ընտանիքի կողմից։ Այսպիսով դարերի ընթացքում ակնհայտնի փոփոխութեուն ե տեղի ունեցել, սակայն կովի կամ առհասարակ կենդանիների մորթին իր նշանակութեունն յեկեղեցական հասուցթների սխառմում այնուամենայնիվ պահպանել ե։

Ինչպե՞ս վերև ասածից հետո ավելի հեշտ հասկանալի պիտի լինի, թե իրոք ինչ ունեի ի նկատի Յեպիփան կաթողի-

կոնս, յերբ Անիի բնակիչներին և յերեցներին հիշեցնում էր, վոր ննջեցյալի կտակակատարներեց այս եր համնում յերեցին իբրև «այլ տրվելիք ըստ կարողության»։ Անտարակուշս, այստեղ ի նկատի յե առնված նուշնն, ինչ վոր հետագայում նշան (նիշանի) յեր կողմում, վորի ուժով պատարագչին սովորաբար տրվում էր ննջեցյալի շորեղեն-զարդարանքն ու սարքուկարգի վորոշ մասը²⁰։ Այս հասուցթի քանակի մասին ել ըստ յերևուցթին, Անիի ծուխի և քահանաների միջև անհամաձայնությունն և յեղեղ։ Հոտին այս նշանը կարծես թե մեծ է թվացել։

Արժանի յե հիշատակության, վոր Յեպիփան կաթողիկոսն այստեղ ել ծուխի կողմն և անցել։ Նա զգալիորեն նվազեցրել է այն և, հաստատուն քանակի փոխարեն, սահմանել է նշան տալն ըստ կարողության։

Վորպեսզի կարելի լինի նախատեսել թե Անիի վրաց և քաղկեդոնիկ հայոց ծուխի համար 1218 թ. հետո վորքան է թեթեւացել ժամոցի բեռը, պետք է գիտենալ շերտի (շուտի) նշանակությունը։ Այս բառը վրաց գրականության մեջ սրանից ավելի հնագույն հուշարձաններումն է հիշված։ Նիկործմիդի XI դ. սիգելում, որ., ասված է. «Խիվշում Զոսքլեցուց այգի գնեցի և տվեցի Ա (1) յեզ, Գ (3) արոր և Ա (1) տրեխշերտ (քալամանի շուտի)» (Ք-կաներ II, 48²¹)։ XIII—XIV դ. Երծոթիանեթի յեկամտից հաշվառման մատյանումն էլ այս տերմինը հաճախ է հիշվում. Սաբա Որբելյանու մեկնությամբ, շերտը (շուտին) «կաշու յերկար կտոր է» (Բառար²²)։ Իսկ պրոֆ. Ն. Մառի խոսքով, Գուրիայում ձեռքերը դեռևս հիշելիս են յեղել, վոր հնում քահանային տալիս էյին կենդանու մորթի, վորն յերկու կճղակի լայնությամբ, միջով, ամենայն կարտեղում, յերկայնությամբ եր կտրվում (տես նրա „Надпись Епифания, Католикоса Грузии“. И. А. Н. 1910 թ., էջ 1436, ծան. 1)։

Պետք է յենթադրել, վոր յերեցին իբրեւ ժամոց կողի ամբողջ մորթու հասուցթը վոչ միայն Անիում, այլ և այն ժամանակվա ամբողջ Վրաստանում²³ իբրև «յեկեղեցական կանոն» է յեղել ընդունված։ Սակայն, յեթե հետագայի յեկամտից հաշվառման մատյաններն աչքի անցկացնենք, կհամոզվենք, վոր այս քանակի փոխարեն XIII—XIV դարում «մորթու ուսն» արդեն իբրև հանգուցյալ յերեցի ընտանիքի հասուցթ է գրված յեպիսկոպոսի համար, իսկ գեղջուկները միմիայն «շերտ-տրեխ»-ի (շուտի քալամանի) տվողներ են յեղել (տես. Երծոթիանեթի XIII—XIV դ. և Սամթավիսի յեպիսկոպոսի 1459 թ. յեկամտից հաշվառման մատյանները²⁴)։ Պարզ է, վոր Յեպիփան կաթողիկոսի 1218 թ. կարգադրությանը հետեւել է Վրաստանի²⁵ այլ ծուխերի մեջ ևս յեկեղեցական հասուցթները քանակի նվազեցումը։ Ապագան ցույց կտա, թե բուն Վրաստանում ժամոցի քանակի այսպիսի նվազեցումն անցավազնորեն է կատարվել, իբրեւ Յեպիփան կաթողիկոսի 1218 թ. կարգադրության հետեւանք, թե՛ ծուխն այստեղ ել սրա համար ստիպված է յեղել պայքարել։

ՀԱՎԵԼՎԱԾ-ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ

(ԹԱՐԳՄԱՆՁԻ)

Վորպեսզի հայ ընթերցողին դյուրություն տված լինենք համեմատելու Յեպիփան կաթողիկոսի 1218 թ. Անիի վրացերեն արձանագրությունը Գրիգոր՝ վորդի Ապուղամրի՝ արքեպիսկոպոսի 1217 թ. նույն Անիի հայերեն արձանագրության հետ, վորը նմանապես հետաքրքիր է սոցիալական պայքարի պատմության համար Հայաստանում, առջ ենք

բերում վերջինը համաձայն Ղ. Ալիշանի «Շիրակ»-ի (եջ 63—64):

«... Ի միևսում ամի, որ էր թուականս ՈԿԶ, կա[մաւքն] աստուծոյ ես, Տէր Գրիգոր՝ որդի Ապուղամբի՝ Արհիեպիսկոպոս, կա[մեցաք բաննալ զէդեալ հարկ ի մեր գաւառէս Շիրակա եւ ի քաղաքիս եկեղեցեացս յԱնոյ, զի սահման էր ի սկզբանէ յամենայն զեղէ երկու գրիւ հաց յաթոս տալ եւ ի քաղաքիս յամենայն եկեղեցիս մորթի մին զատկին տաին. արդ ես յաղագս երկար կենաց պատրոնացն իմոց եւ ազգականացն եւ եղբարց իմոց եւ վասն հոգւոց ննջեցելոց մերոց թողի զայս հացս ամենայն զեղի մեծի եւ փոքու եւ զատկի մորթին ամենայն եկեղեցոյ, եւ չունի ոք իշխանութիւն պահանջել մինչ ի զալուստն Քրիստոսի ապա եթ... կատարիչք յիշատակիս ... ցին յաստուծոյ եւ ամենայն սըրբոց ... կենդանութեան եւ տուող... աց իւրեանց»:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

[¹ «Աստվածավրուի», վորը նույն յեկարագիրն է. Լ. Մ.-Բ.]:

[² «Վրաստան» ասելով՝ հեղինակն այստեղ և ստորեկ ի նկատի ունի պետական Վրաստանը (վրաց պետականությունը): Լ. Մ.-Բ.]:

[³ Այս արձանագրութեան հայերեն վոչ ճիշտ թարգմանությունն՝ Յ[ուսել] Ա[րք]ե[պիսկոպոս]»-ի (Մովսիսեանի)՝ կատարած ուղղւորումն, տես «Արարատ» 1911 թ. սոցսոսս, էջ 664—666: Լ. Մ.-Բ.]:

[⁴ Մատթէոսի, X, 8: Լ. Մ.-Բ.]:

[⁵ Բնագրում՝ տփիլուրի (Վրաստանի մայրաքաղաք Տփղիսում կարած դրամի իմաստով): Լ. Մ.-Բ.]:

[⁶ Բնագրում՝ քարթվելո fարվելեր, վորը գործածված է «փաղկեղանիկ» դավանության հետեվողների իմաստով: Լ. Մ.-Բ.]:

[⁷ Բնագրում՝ ետիփանե: Լ. Մ.-Բ.]:

[⁸ Տես 5-րդ ծանոթ.: Լ. Մ.-Բ.]:

[⁹ Բնագրում՝ շորի զու, ն. Մառի մեկնությամբ ремень, точнее продольная полоса шкуры (Н. Марр, Надпись Епифания, католико-косо Грузии, стр. 1436. Н. Марр и Я. Смирнов, Вишапы, Лнгр. стр. 92—93): Լ. Մ.-Բ.]:

[¹⁰ Այսինքն 438 + 780 = 1218 թ.: Լ. Մ.-Բ.]:

[¹¹ Այս վերջին տողը հայերեն է, ուր «կաթողիկոս»-ի փոխարեն գործածված է «կաթաղիկոս» ձևը: Լ. Մ.-Բ.]:

[¹² Ջարմանալի յե, վոր պրոֆ. Ն. Մառն ապացուցում էր, իբր թե Յեպիփան կաթողիկոսը վոչ մեկի կողմը չի անցել (տես. op. cit., էջ 1440): Ծանոթ. հեղինակի]:

[¹³ Այս հանգամանքը Ն. Մառն էլ նշած ունի իր զեկուցման մեջ: Ծանոթ. հեղինակի]:

[¹⁴ Բնագրում՝ թեթրի սալիսալ: Լ. Մ.-Բ.]:

[¹⁵ Վրացերեն, Տփղիս 1925: Լ. Մ.-Բ.]:

[¹⁶ Պոսքը «Գրիգոր՝ վորդի Ապուղամբի՝ Արհիեպիսկոպոսի» ՈԿԶ—1217 թ. Անիի արձանագրութեան մասին է, վորի տեկտը կցած ունինք այս հոդվածի վերջում: Լ. Մ.-Բ.]:

[¹⁷ Դեռ լույս չտեսած: Լ. Մ.-Բ.]:

[¹⁸ Վրաց. «քալաման»-ի բառի առնչութեան մասին հայերեն «քալ + աման» || «գալ + աման»-ի հետ՝ վոսկուման-ի իմաստով՝ տես. Н. Марр. Постановка учения об языке в мировом масштабе и абхазский язык. Ленинград 1928, стр. 25—26: Լ. Մ.-Բ.]:

[¹⁹ Հմմ. 17 ծանոթ.: Լ. Մ.-Բ.]:

[²⁰ Պոսքն այսպես կոչված «կողոպուտ»-ի մասին է: Լ. Մ.-Բ.]:

[²¹ Թ. Ժորդանիա, Քրոնիկաներ, վրացերեն, II, Տփղիս 1896: Լ. Մ.-Բ.]:

[²² Սուլխան-Սարա Որբելյան, Վրացերեն բառարան, պրոֆ. Հովսեփ Ղալիփիանի և պրոֆ. Ակալ Շանիանի խմբագրութեամբ, Տփղիս 1928, էջ 404: Լ. Մ.-Բ.]:

[²³ Հմմ. 2-րդ ծանոթ.: Լ. Մ.-Բ.]:

[²⁴ Առաջինն ըստ Տփղիսի համալսարանի ձեռագիր վավերագրերի հավաքածուի (վորն այժմ Վրաստանի Պետական թանգարանումն է գտնվում) № 15, և յերկրորդը՝ նույն հավաքածուի № № 559 և 918, վոր դեռ հրատարակված չեն: Լ. Մ.-Բ.]:

[²⁵ Հմմ. 2 և 23-րդ ծանոթ.: Լ. Մ.-Բ.]:

Մ Ե Լ Ք Ո Ն Յ Ա Ն Ֆ Ո Ն Դ Ի Հ Ր Ա Տ Ա Ր Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Բ

Լ Ո Ւ Յ Ս Ե Ն Տ Ե Ս Ե Լ

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Ե ջ

ԱՌԱՋԱՐԱՆ (Թարգմանչի) 3—4

I. Մ Ի Ե Ջ Գ Յ Ո Ւ Ղ Ա Յ Ի Ա Կ Ա Ն Շ Ա Ր Ժ Մ Ա Ն Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ի Յ
 Հ Ի Ն Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ո Ւ Մ 7—23
 Ծանոթութիւններ 23—24

II. Ա Ն Հ Ա Մ Ա Ջ Ա Յ Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ո Ւ Պ Ա Յ Բ Ա Ր Ն Յ Ե Կ Ե Ղ Ե Յ Ց Ա Կ Ա Ն
 Հ Ա Ս Ո Ւ Յ Թ Ն Ե Ր Ի Ա Ռ Թ Ի Վ Ա Ն Ի Ի Վ Ր Ա Յ Յ Ե Վ Ք Ա Ղ Կ Ե Դ Ո Ն Ե Կ
 Հ Ա Յ Հ Ո Տ Ի Ո Ւ Հ Ո Գ Ե Վ Ո Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ա Ն Մ Ի Ջ Ե Վ 1218 Թ.
 § 1. Այս տեղեկանքը պարունակող աղբյուրն՝ Յեպիփան
 կաթողիկոսի 1218 թ. վորոշումը 27—29
 § 2. Անիի վրացիները և քաղկեդոնիկ հայոց հոտի յերեց-
 ների միջև ծագած պայքարի պատճառն ու ընթացքը . 30—31
 § 3. Յեպիփան կաթողիկոսի կողմից 1218 թ. այս անհամա-
 ձայնութեան քննումն ու վճիռ կայացնելը 31—35
 § 4. Յեպիփանի վորոշման մեջ ծխական հասույթներին հիշ-
 ված արվելիքի, ժամոցի և շերտի սեպլ նշանակու-
 թիւնը 35—39
 Հավելված-ծանոթութիւն (Թարգմանչի) 39—40
 Ծանոթութիւններ 40—41

Պրոֆ. Դր. ԱՖեղիցան, Մ.—«Հայոց լեզվի տեսութիւն» 380 էջ, 1931 թ.
 (սպառած)
 — «Հայոց լեզվի տաղաչափութիւն» 459 էջ, 1933 թ. 12 ո. (36 ֆր.)

Պրոֆ. Աճառեան, Հր.—«Հայերէն արմատական բառարան»
 Ա. Հատոր, Ա—Բ 1232 էջ, 1931 թ.
 Բ. » Գ—Թ 1350 » 1932 »
 Գ. » Ժ—Կ 1492 » 1933 »
 Դ. » Հ—Յ 1350 » 1934 »
 Ե. » Ն—Ռ 1294 » 1935 »
 Ջ. » Ս—Ֆ 1626 » 1936 » ապակետիպ. ընդամենը՝ 8344 էջ,
 Է. » (տպագրված) հավելված 209 էջ.
 Յոթը հատորը (սակավաթիվ որինակներ) 315 ո. (945 ֆր.)

Ճարտ. ԲՈՒՆՅԱԹՅԱՆ, Ն.—«Հեթանոսական Տաճար Տըղատի պալատին»
 կից Գառնի Ամրացում, քառածալ 122 էջ, 1933 թ. 23 ո. (69 ֆր.)

Ճարտ. ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ, Թ.—«Շինանյութերն ու նրանց գործածութեան
 կերպը Հին Հայաստանում 39 էջ, 1932 թ. 1 ո. 50 կ. (4,5 ֆր.)

ԼԱԼԱՅԱՆ, ՅԵՐՎ.—«Դամբաների պեղումները Խորհրդային Հայաստա-
 նում» 239 էջ, 1931 թ. (սպառած) — (30 ֆր.)

ԼԵՎՈՆՅԱՆ, Գ.—«Հայոց պարբերական մամուլը սկզբից մինչև մեր որե-
 րը» քառածալ 259 էջ, 1934 թ. 20 ո. (60 ֆր.)

Պրոֆ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ, ԱՍ.—«Հայաստանի սեպագրական շրջանի քննական
 պատմութիւն» 556 էջ, 1933 թ. 15 ո. (45 ֆր.)

ԿՈՐԿՈՏՅԱՆ, ԶԱՎԵՆ.—«Խորհրդային Հայաստանի ազգաբնակչութիւնը
 վերջին հարյուրամյակում» (1831—1931) քառածալ 185 էջ, 1932 թ.
 18 ո. (54 ֆր.)

Պրոֆ. ՀԱԿՈՒՅԱՆ, ՀՈՎՀ.—«Ուղեգրութիւններ» Ա. հատոր ԺԳ.—ԺԶ.
 դար. 510 էջ, 1934 թ. (սպառած) — (40 ֆր.)
 — «Ուղեգրութիւններ» Զ. հատոր, 1800—1820. 884 + VIII էջ, բաղ-
 մաթիվ նկարներ, յերկու գունավոր նկար և կից Անդրկովկասի
 քարտեզը XIX դարակազմին 1934 թ. 20 ո. (60 ֆր.)

Պրոֆ. Դր. ՄԱՆԱՆԻՅԱՆ, ՀԱԿՈՒՅԱՆ, ՀԱԿՈՒՅԱՆ—«Կշիռները և չափերը հնագույն հայ
 աղբյուրներում» 141 էջ, 1930 թ. (սպառած) — (10 ֆր.)

- «Մանր հետազոտություններ» 76 հջ, 1932 թ. 2 n. 50 կ. (7,5 ֆր.)
- «Երատոսթենեսի ստադիոնը և պարսից ասպարեզ», (Das Eratosthenische Stadion und der persische Asparêz) 66 հջ, 1934 թ. 2 n. (6 ֆր.)
- «Ճեղքալիզմը Հին Հայաստանում» 337 հջ, 1934 թ. 12 n. (36 ֆր.)
- ՄեկտիֆՅԱՆ, ՍՊ.—Կոմիտասի ստեղծագործությունների անալիզը 31 հջ, 1932 թ. 1 n. 50 կ. (4,5 ֆր.)
- «Ուրվագիծ հայ յերաժշտության պատմության» քառածալ, 89 հջ, 1935 թ. 8 n. (24 ֆր.)
- Պրոֆ. Դր. ՄեկտիֆՅենթ-Բեկ, Լեվոն—«Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», Ա. հատոր, (Ե.—ԺԲ. դար) 122 հջ, 1934 թ. 12 n. (36 ֆր.)
- ՇԱՀԱՋԻՉ, Յերվանդ—Հին Յերևանը (նկարազարդ) 262 հջ, 1931 թ. (սպառած) — (15 ֆր.)
- «Իլիվան Միքայել Նալբանդյանի» 392 հջ, 1932 թ. (սպառած) — (36 ֆր.)
- Պրոֆ. ՋԱՎԱՅԻՇՎԻԼԻ, ԻՎ.—«Նյութեր Հայաստանի սոցիալական պատմության համար» X դ. և XIII դ. սկզբներին 41 հջ, 1936 թ. 2 n. (6 ֆր.)
- Պրոֆ. ՔԱԼԱՆԹԱՐ, ԱՇ.—«Վաղարշապատի պեղումները» 123 հջ, 1936 թ. 3 n. 50 կ. (10,5 ֆր.)

ՏՊԱԳՐՎԱԾ ԵՆ ՅԵՎ ՇՈՒՏՈՎ ԿՀՐԱՏԱՐԱԿՎԵՆ

- Պրոֆ. ՄեկտիֆՅենթ-Բեկ, Լեվոն—«Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» Բ. հատոր (ԺԳ.—ԺԸ դար.)
- Պրոֆ. ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ, ՀԱԿՈՒ—«Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պետինգերյան քարտեզի».
- Պրոֆ. ԱՃԱՌԵԱՆ, ՀՐ.—«Հայոց լեզուի պատմութիւն»

538